

FRYDERYK DREJER

KARKONOSKA PAŃSTWOWA SZKOŁA WYŻSZA W JELENIEJ GÓRZE

Polityka rodzinna prowadzona w środowiskach lokalnych

Family politics in local environments

Abstract: Due to its status as a basic social unit the family retains numerous rights guaranteed by appropriate documents of international character. In all the documents legal and economic protection is mentioned, which is to be provided to the family by the state and the society. It is the basic condition of proper functioning of the family within the society and its positive changes. Every family under pressure from various outside factors undergoes manifold changes, which are not always positive. The family is, therefore, to be provided with such conditions as not to allow for crises, often constituting a source of dysfunctions and pathologies. It is the fundamental aim of government family politics realised by local environments.

Family politics realised in local environments is directed at help and care which encompass three forms. These are: family help and care, child and youth care, elderly and disabled care.

The scope of local family politics is determined by reality in which the local community functions. The reality indicates the needs of families and constitutes a basis for the strategy of solving local environment problems.

Keywords: documents, care, politics, family, local environment.

Rodzina powszechnie uważana jest za podstawową komórkę społeczną, najstarszą i najbardziej trwałą formę współżycia ludzi. Pogląd ten znalazł odzwierciedlenie w wielu dokumentach o charakterze międzynarodowym (na przykład: Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, Europejska Karta Społeczna, Karta Praw Rodziny), gdzie umieszczone zostały odpowiednie przepisy, istotne dla funkcjonowania rodziny. W dokumentach zwraca się uwagę na to, że każdy ma prawo do zakładania rodziny i jej utrzymania na odpowiednim poziomie, jak również prawo do

zabezpieczenia fizycznego, społecznego, politycznego i ekonomicznego rodziny¹.

W Polsce, podstawowymi dokumentami gwarantującymi ochronę rodziny i opiekę nad nią ze strony państwa są: Konstytucja RP (art. 18) oraz Kodeks Rodzinny i Opiekuńczy².

We wszystkich dokumentach prawnych stanowiących o rodzinie, jest ona postrzegana jako instytucja mająca prawo do ochrony prawnej i ekonomicznej, zarówno ze strony państwa, jak i społeczeństwa, gwarantującej jej pełny rozwój. Prawo do ochrony rodziny wynika z faktu, że pomimo tego, iż jest ona najmniejszą zbiorowością społeczną, jest grupą najważniejszą w środowisku społecznym. Jest ona pierwszą, podstawową i formalną instytucją opieki, wychowania i kształcenia jednostki, stanowi także podstawową komórkę ekonomiczną (produkcyjną).

Rodzina, oprócz utrzymywania ciągłości biologicznej, utrzymuje również ciągłość kulturową społeczeństwa, polegającą na przekazywaniu swemu potomstwu dziedzictwa kulturowego. Efektywność tego przekazu zależy od tego, czy rodzina funkcjonuje według pewnych, obowiązujących w danej kulturze wzorów i norm społecznych³.

Sens rodziny, jako instytucji, sprowadza się z jednej strony do zaspokajania najgłębszych potrzeb ludzkich, z drugiej strony do pełnienia przez nią niezbędnych dla rozwoju społeczeństwa funkcji. Są to:

1. *Funkcja prokreacyjna lub biologiczna*

Rodzina zachowuje ciągłość biologiczną i społeczną.

2. *Funkcja materialno-ekonomiczna*

Rodzina dostarcza dóbr materialnych. Funkcja ta może obejmować wszystkie te działania, które są kwalifikowane do funkcji ekonomicznej i gospodarczej, np. funkcja zarobkowa, usługowo-konsumpcyjna, produkcyjna.

3. *Funkcja opiekuńczo-wychowawcza*

Rodzina jest miejscem wychowywania przyszłego pokolenia.

4. *Funkcja emocjonalno-ekspresyjna*

Rodzina zapewnia miłość oraz zaspokaja potrzeby uczuciowe dzieci i rodziców, uczy wyrażania własnej osobowości.

¹ Auleytner L. *Polska polityka społeczna. Ciągłość i zmiany*, Warszawa 2004, s.187.

² Ustawa z dnia 17 maja 1990 r. o podziale zadań i kompetencji określonych w ustawach szczególnych pomiędzy organy gminy a organy administracji rządowej oraz o zmianie niektórych ustaw, Dz. U.1990. 34.198.

³ Z. Tyszka, *Rodzina*, [w:] W. Pomykało (red.), *Encyklopedia Pedagogiczna*, Warszawa 1993.

5. *Funkcja rekreacyjno-towarzyska*

Rodzina organizuje swoim członkom wypoczynek i zagospodarowuje im czas wolny.

6. *Funkcja religijna*

W ramach życia rodzinnego przekazywane są wartości, normy i wzory zachowań religijnych, ma miejsce uczenie się określonych ról i typów interakcji. Tą drogą dokonuje się integracja dziecka ze społecznością religijną.

7. *Funkcja stratyfikacyjna (klasowa)*

Rodzina gwarantuje jej członkom określony status społeczny, określa przynależność członków do danej grupy społecznej, nadaje wraz z urodzeniem określoną pozycję społeczną. Rodzina dziedziczy i przekazuje pewne wartości.

8. *Funkcja socjalizacyjno-kulturowa*

Członkowie rodziny wprowadzani są w życie społeczne i kulturowe lokalnej społeczności. Przekazywane im są wartości, wynikające zarówno z kultury ogólnej, jak i kultury regionalnej⁴.

Każda rodzina posiada charakterystyczne dla niej cechy, które stanowią o jej odrębności i determinują realizację nałożonych na nią funkcji. Duży wpływ na cechy rodziny ma rzeczywistość w jakiej ona się znajduje.

Pod naporem wielu czynników zewnętrznych, rodzina przechodzi gwałtowne, wielorakie przemiany. Jedne z nich wywierają wpływ pozytywny i polepszają jej warunki życia, inne zaś, o wymiarze negatywnym, powodują dezintegrację i dezorganizację rodziny.

Czynniki negatywne, naruszając podstawowe normy rodzinne, sterują procesem funkcjonowania członków rodziny zarówno w danym środowisku rodzinnym, jak i poza nim. Prowadzą do tego, że ich zachowania są niezgodne z normami moralnymi, etycznymi i prawnymi. Są zagrożeniem dla rodziny i źródłem jej kryzysu, powodują, iż staje się ona dysfunkcyjna i patologiczna.

Rodzina, w której występuje patologia, przeżywa lęk, gniew i wstyd, traci poczucie bezpieczeństwa, zaufania i miłości. Często w takiej rodzinie pojawia się poczucie krzywdy i poczucie winy.

Zachowania patologiczne mające miejsce w rodzinie, są dla niej nie tylko obciążeniem, ale także źródłem wielu problemów, wśród których dominują izolacja od świata zewnętrznego i trudności finansowe, unie-

⁴ J. Auleytner, K. Głębička, *Polityka społeczna. Pomiędzy opiekuńczością a pomocniczością*, Warszawa 2000, s. 176.

możliwiające zapewnienie rodzinie odpowiedniego bytu materialnego. Rodziny dysfunkcyjne są bardzo często marginalizowane przez środowiska społeczne.

Skutki patologii występującej w rodzinie objawiają się w postaci:

- pogorszenia standardu życia rodzinnego;
- zagrożenia egzystencji rodziny;
- zagrożenia w sferze psychicznej członków rodziny;
- zakłócenia w życiu rodzinnym – napięć i konfliktów w gronie rodziny;
- szkód moralno-etycznych wyrządzonych rodzinie.

Patologia w rodzinie, przede wszystkim, skutkuje negatywnym wychowaniem dzieci, bowiem rodzina taka staje się „środowiskiem przyczyniającym się do budzenia aspołecznych zachowań dzieci i młodzieży, wywołując u nich bunt i agresję”⁵.

Rodziny patologiczne są objęte założeniami polityki społecznej państwa. Polityka społeczna dotyczy relacji państwo-społeczeństwo, a jej rozumienie, jak pisze Dziewięcka-Bokun, „zazwyczaj odnosi się do zobowiązań państwa w zakresie zaspokajania wybranych potrzeb społecznych, wśród których najczęściej wymieniane są: bezpieczeństwo socjalne (płace, renty, emerytury, zasiłki itp.), usługi w zakresie ochrony zdrowia, opieka i usługi społeczne, edukacja i mieszkalnictwo”⁶.

Auleytner uważa, że polityka społeczna wobec rodziny postrzegana jest przede wszystkim jako działalność państwa, samorządów i organizacji pozarządowych, której celem jest poprawa położenia materialnego, asekuracja przed ryzykami życiowymi i wyrównywanie szans życiowych grup społeczeństwa ekonomicznie i socjalnie najsłabszych⁷.

Cele, tak rozumianej polityki społecznej, odnoszą się bezpośrednio do rodzin, które stają się na pewnym etapie swojego życia bezradne, a zatem należy je objąć pomocą społeczną.

Cechą podstawową polityki społecznej jest natomiast powszechność oddziaływań, co oznacza, że jej celami powinny być objęte wszystkie rodziny, bez względu na ich status społeczny, a nie wyłącznie rodziny, które z różnych powodów stały się dysfunkcyjne i z tego powodu kwalifikują się do pomocy społecznej.

⁵ L. Albański, *Wybrane zagadnienia z patologii społecznej*, Jelenia Góra 2010, s.14.

⁶ L. Dziewięcka-Bokun, *O sposobach rozumienia polityki społecznej*, [w:] *Uwarunkowania współczesnej polityki społecznej*, Wrocław 2002, s.63.

⁷ J. Auleytner, *Polityka społeczna. Teoria i praktyka*, Warszawa 1997, s. 20.

Pomoc społeczną należy rozpatrywać w szerszym aspekcie. Friedlander postrzega ją, jako „zorganizowany system świadczeń i instytucji społecznych mających za zadanie dopomóc jednostkom i grupom w osiągnięciu zadawalającego poziomu życia, stanu zdrowia, stosunków osobistych i społecznych, co pozwoli w pełni rozwinąć im możliwości, oraz będzie sprzyjało pomyślności, pozostając w harmonii z potrzebami ich rodzin i otoczenia”⁸.

Polityka społeczna, w ramach której prowadzone są działania mające na celu rozwój każdej rodziny, niebędące wyłącznie selektywną i przejściową interwencją socjalną, jest w pełnym tego słowa znaczeniu polityką (pro) rodzinną⁹.

Określenie *polityka rodzinna* jest terminem wartościującym, przy pomocy którego ocenia się politykę społeczną państwa wobec rodziny. W literaturze przedmiotu wyróżnia się dwa typy polityki rodzinnej:

- politykę wyraźnie adresowaną do rodziny (*explicite*);
- politykę pośrednią (*implicite*).

Polityka rodzinna typu *explicite*, to konkretne działania, zmierzające do realizacji określonych celów rodziny, jako całości, lub jej poszczególnych członków.

Polityka rodzinna typu *implicite*, to działania podejmowane w innych dziedzinach polityki państwa, niezwiązane bezpośrednio z celami rodzin, ale rzutującymi na ich funkcjonowanie (m.in. polityka podatkowa).

Dominującą formą polityki prorodzinnej są świadczenia na rzecz rodziny, zróżnicowane pod względem funkcji, jakie spełniają. Kamermann klasyfikuje te funkcje następująco:

- funkcja dochodowa (jako źródło i uzupełnienie dochodów rodziny);
- funkcja kompensacyjna (rekompensowanie wydatków związanych z określonymi sytuacjami lub w przypadku utraconych dochodów);
- redystrybucyjna (korygowanie podziału polskiego produktu krajowego na rzecz określonych grup ludności lub rodzin);
- egalitaryzacyjna (zmniejszenie dysproporcji w poziomie życia różnych grup rodzin);
- stymulująca (oddziaływanie na określone postawy i zachowania społeczne)¹⁰.

⁸ Za: R. A. Skidmore, M.G. Thackeray, *Wprowadzenie do pracy socjalnej*, Katowice, s. 15.

⁹ J. Auleytner, K. Głębicka, dz. cyt. 2000, s. 178.

¹⁰ S. B. Kamerman, *Rodzina: problemy teorii i polityki* [w:] *O polityce rodzinnej; definicje, zasady, praktyka*, Warszawa 1994.

Założenia polityki rodzinnej państwa przekładają się na środowiska lokalne. Można zatem przyjąć, że lokalna polityka rodzinna, to różnorodne działania podejmowane przez władze środowiskowe w celu zaspokojenia potrzeb wszystkich grup rodzin mieszkających na danym terenie.

Wśród zasad, na jakich opiera się lokalna polityka rodzinna, dominują:

- zasada aktywności (wykorzystanie instrumentów aktywizujących rodziny);
- zasada wielości podmiotów (wykorzystanie wszystkich podmiotów, działających w środowisku lokalnym, na rzecz danej społeczności);
- zasada partycypacji i partnerstwa (współpraca między podmiotami, z aktywnym udziałem rodzin).

Zasady polityki rodzinnej umożliwiają realizację jej podstawowych celów, takich, jak:

- tworzenie ogólnych warunków dla powstawania rodzin i zaspokajania ich potrzeb bytowych;
- tworzenie warunków dla kształtowania odpowiedniego poziomu prokreacji w rodzinie;
- tworzenie optymalnych warunków kształcenia i wychowania młodego pokolenia oraz równości stanu zawodowego;
- tworzenie warunków dla łączenia przez kobiety ról rodzinnych i zawodowych;
- oddziaływanie na kształtowanie pożądanego układu stosunków w rodzinie, warunkujących funkcjonowanie w środowisku pracy i społeczeństwie;
- współkształtowanie odpowiedniego układu stosunków pomiędzy rodziną a zespołem instytucji państwowych i społecznych, bez których rodzina nie jest w stanie dobrze zaspokajać swoich potrzeb.

Polityka rodzinna prowadzona w środowiskach lokalnych oscyluje w stronę pomocy i opieki, przy czym opieka przyjmuje trzy formy:

1. Opieka i pomoc rodzinie.
2. Opieka nad dziećmi i młodzieżą.
3. Opieka nad ludźmi starymi i niepełnosprawnymi¹¹.

Opieka i pomoc rodzinie sprowadza się do:

- a) pomocy rodzinie w realizacji jej funkcji opiekuńczej, poprzez takie instytucje, jak: przedszkola, szkoły, świetlice szkolne, internaty, placówki kultury;

¹¹ J. Brągiel, S. Badora, (red.), *Formy opieki, wychowania i wsparcia w zreformowanym systemie pomocy społecznej*, Opole 2005, s. 17-19.

- b) wspierania rodziny w trudnych sytuacjach życiowych. Chodzi przede wszystkim o wspieranie finansowe, socjalne i pedagogiczne, które bardzo często przyjmuje charakter poradnictwa. Zadania te realizowane są przez instytucje typu: ośrodki pomocy społecznej, powiatowe centra pomocy rodzinie, ośrodki adaptacyjno-opiekuńcze, poradnie psychologiczno-pedagogiczne, poradnie rodzinne;
- c) interwencji w przypadku sytuacji kryzysowej w jakiej znalazła się rodzina, instytucjami powołanymi do działań w tym zakresie są: ośrodki interwencji kryzysowej oraz domy dla matki i dziecka, a także zorganizowany system wsparcia osób bezdomnych.

Kolejną formą opieki jest opieka nad dziećmi i młodzieżą, wynikająca z aktualnego systemu opiekuńczo-wychowawczego. Obejmuje ona:

- a) Wspieranie rozwoju dzieci i młodzieży przez placówki prowadzące działalność opiekuńczo-wychowawczą, a także terapeutyczną. Placówkami tymi są: świetlice środowiskowe, świetlice terapeutyczne, ogniska wychowawcze oraz warsztaty terapii zajęciowej;
- b) Zastępczą opiekę rodzinną, sprawowaną przez rodziny zastępcze i rodziny adopcyjne nad dziećmi, których rozwój w rodzinie naturalnej jest zagrożony;
- c) Zastępczą opiekę instytucjonalną prowadzoną przez placówki opiekuńczo-wychowawcze typu rodzinnego i socjalizacyjnego, tj. rodzinny dom dziecka, wioska dziecięca, oraz placówka wielofunkcyjna;
- d) Interwencyjne działania opiekuńczo-wychowawcze, prowadzone w stosunku do dzieci i młodzieży znajdujących się w sytuacjach kryzysowych. Placówkami typu interwencyjnego są pogotowie opiekuńcze i policyjna izba dziecka;
- e) Opiekę resocjalizacyjną nad dziećmi młodzieżą niedostosowaną społecznie przejęły powołane do tego placówki typu: młodzieżowy ośrodek wychowawczy, zakład poprawczy, schronisko dla nieletnich, ośrodek rehabilitacyjno-readaptacyjny dla uzależnionych;
- f) Opiekę nad dziećmi niepełnosprawnymi i chorymi. Opieka nad dziećmi odbiegającymi od norm rozwojowych, zarówno fizycznych, jak i intelektualnych, sprawowana jest przez: szkołę życia, ośrodek szkolno-wychowawczy, ośrodek rehabilitacyjno-wychowawczy dla dzieci uzależnionych, szkołę przyszpitalną, będącą placówką opiekuńczo-edukacyjną dla dzieci chorych.

W zakres lokalnej polityki rodzinnej wchodzi także opieka nad ludźmi w starszym wieku. Dotyczy ona zarówno osób sprawnych fizycznie i intelektualnie, jak i osób niepełnosprawnych.

W przypadku pierwszej grupy ludzi starszych, opieka przyjmuje charakter kreatywny i polega na tworzeniu im warunków dla dalszej aktywności fizycznej, psychicznej i umysłowej. W tym celu tworzone są w środowiskach lokalnych odpowiednie placówki (na przykład uniwersytety trzeciego wieku).

Osoby starsze, niepełnosprawne i chore, objęte są opieką i wsparciem przez ośrodki wsparcia dziennego, domy pomocy społecznej i hospicja.

Zakres lokalnej polityki rodzinnej jest determinowany rzeczywistością w jakiej funkcjonuje społeczność lokalna. Rzeczywistość usytuowuje ową politykę w wymiarze pomocniczości, gdzie chodzi głównie o pomoc osobom i rodzinom w przezwyciężeniu trudnych sytuacji życiowych, których nie są w stanie pokonać, wykorzystując własne uprawnienia, zasoby i możliwości.

Problemy uniemożliwiające normalne funkcjonowanie rodziny to:

- czynniki dysfunkcji rodziny (bezrobocie, niepełnosprawność, przemoc w rodzinie, alkoholizm);
- trudności materialne (ubóstwo, trudna sytuacja mieszkaniowa, niedożywienie dzieci);
- trudności w wypełnieniu zadań opiekuńczych i wychowawczych (brak opieki nad małym dzieckiem i dziećmi w wieku szkolnym, trudności w opiece nad osobami starszymi, niepełnosprawnymi, sieroctwo społeczne, niewydolność wychowawcza).

Wymienione problemy ukierunkowują lokalną politykę rodzinną w stronę pomocy społecznej, polegającej w szczególności na:

- przyznawaniu i wypłacaniu przewidzianych ustawą świadczeń;
- pracy socjalnej;
- prowadzeniu i rozwijaniu niezbędnej infrastruktury socjalnej;
- analizie i ocenie zjawisk rodzących zapotrzebowanie na świadczenia z pomocy społecznej;
- realizacji zadań wynikających z rozeznaczonych potrzeb społecznych;
- rozwijaniu nowych form pomocy społecznej i samopomocy w ramach zidentyfikowanych potrzeb¹².

Do realizacji zadań lokalnej polityki rodzinnej w zakresie pomocy społecznej zobligowane są następujące placówki i instytucje:

- Ośrodki Pomocy Społecznej;
- Regionalne Ośrodki Polityki Społecznej;
- Powiatowe Centra Pomocy Rodzinie;

¹² Ustawa z dnia 1 grudnia 1994 r. o zasiłkach rodzinnych i pielęgnacyjnych, Dz.U.1995.4.17 z późniejszymi zmianami.

- Domy Pomocy Społecznej;
- Placówki specjalistycznego poradnictwa (w tym rodzinnego);
- Ośrodki adopcyjno-opiekuńcze;
- Ośrodki wsparcia;
- Ośrodki interwencji kryzysowej¹³.

Placówkami o charakterze lokalnym, które umożliwiają rodzinom przezwyciężenie trudnych sytuacji życiowych poprzez wsparcie w postaci świadczeń, przede wszystkim finansowych, są Ośrodki Pomocy Społecznej. Realizują one następujące formy świadczeń:

- przyznawanie i wypłacanie zasiłków okresowych;
- przyznawanie i wypłacanie zasiłków celowych;
- przyznawanie i wypłacanie zasiłków celowych na pokrycie wydatków powstałych w wyniku zdarzenia losowego;
- przyznawanie i wypłacanie zasiłków celowych na pokrycie wydatków na świadczenia zdrowotne osobom bezdomnym oraz innym, nie mającym dochodu i możliwości uzyskania świadczeń na podstawie przepisów o powszechnym ubezpieczeniu w Narodowym Funduszu Zdrowia;
- przyznawanie zasiłków celowych w formie biletu kredytowego;
- opłacanie składek na ubezpieczenie emerytalne i rentowe za osobę, która zrezygnowała z zatrudnienia w związku z koniecznością sprawowania bezpośredniej, osobistej opieki nad długotrwale, ciężko chorym członkiem rodziny.

Oprócz świadczeń finansowych Ośrodki Pomocy Społecznej realizują inne zadania o charakterze pomocowym. Są to:

- organizacja i świadczenie usług opiekuńczych typu specjalistycznego;
- zapewnienie miejsca w placówkach opiekuńczo-wychowawczych;
- dożywianie dzieci;
- kierowanie do domu pomocy społecznej i ponoszenie odpłatności za pobyt osoby tam przebywającej;
- pomoc osobom mającym trudności w przystosowaniu się do życia po opuszczeniu zakładu karnego¹⁴.

¹³ Ustawa z dnia 29 września 1995 r. o zmianie ustawy o rewaloryzacji emerytur i rent, o zasadach ustalania emerytur i rent oraz o zmianie niektórych ustaw, Dz.U.1995.138.681 z późniejszymi zmianami.

¹⁴ Obwieszczenie Ministra Pracy i Polityki Socjalnej z dnia 26 lutego 1998 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o pomocy społecznej, Dz.U.1998.64.414 z późniejszymi zmianami.

Ośrodki Pomocy Społecznej odgrywają znaczącą rolę w realizacji założeń lokalnej polityki rodzinnej, tworzą bowiem gminny system profilaktyki i opieki nad dzieckiem i rodziną.

Polityka rodzinna, odnosząca się do problemów i potrzeb rodzin, pozwala wnioskować o potrzebach lokalnej społeczności, stąd też stanowi podstawę strategii rozwiązywania problemów środowiska lokalnego¹⁵.

Partnerami organów administracji samorządowej w realizacji lokalnej polityki rodzinnej są organizacje społeczne, fundacje, stowarzyszenia, pracodawcy oraz osoby fizyczne.

Bibliografia

- Albański L., *Wybrane zagadnienia z patologii społecznej*, Jelenia Góra 2010.
- Auleytner J., *Polityka społeczna. Teoria a praktyka*, Warszawa 1997.
- Auleytner J., Głębińska K., *Polityka społeczna. Pomiędzy opiekuńczością a pomocniczością*, Warszawa 2000.
- Auleytner J., *Polska polityka społeczna. Ciągłość i zmiany*, Warszawa 2004.
- Brańiel J., Badora S. (red.), *Formy opieki, wychowania i wsparcia w zreformowanym systemie pomocy społecznej*, Opole 2005.
- Dziewięcka-Bokun L., *O sposobach rozumienia polityki społecznej*, [w:] *Uwarunkowania współczesnej polityki społecznej*, Wrocław 2002.
- Kammerman S.B., *Rodzina: problemy teorii i polityki*, [w:] *O polityce rodzinnej: definicje, zasady, praktyka*, Materiały z Zagranicy z. 2, Warszawa 1994.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. 1997.78.483 z późniejszymi zmianami.
- Kurzynowski A., *Problemy rodziny w polityce społecznej*, Warszawa 1991.
- Materiały z konferencji nt. *Lokalna polityka rodzinna – założenia a praktyka w świetle badań*, Warszawa 2008.
- Obwieszczenie Ministra Pracy i Polityki Socjalnej z dnia 26 lutego 1998 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o pomocy społecznej, Dz.U.1998.64.414 z późniejszymi zmianami.
- Skidmore R. A., Thackeray M. G., *Wprowadzenie do pracy socjalnej*, Katowice 1998.
- Tyszcza Z., Rodzina, [w:] Pomykało W. (red.), *Encyklopedia Pedagogiczna*, Warszawa 1993.
- Ustawa z dnia 17 maja 1990 r. o podziale zadań i kompetencji określonych w ustawach szczególnych pomiędzy organy gminy a organy administracji rządowej oraz o zmianie niektórych ustaw, Dz.U.1990.34.198.
- Ustawa z dnia 1 grudnia 1994 r. o zasiłkach rodzinnych i pielęgnacyjnych, Dz.U.1995.4.17 z późniejszymi zmianami.
- Ustawa z dnia 29 września 1995 r. o zmianie ustawy o rewaloryzacji emerytur i rent, o zasadach ustalania emerytur i rent oraz o zmianie niektórych ustaw, Dz.U.1995.138.681 z późniejszymi zmianami.
- Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, Dz.U.2004.64.53 z późniejszymi zmianami.

¹⁵ Materiały z konferencji nt. *Lokalna polityka rodzinna – założenia a praktyka w świetle badań*, Warszawa 2008.